

Hogy irigyim szava,
Ellenségim vasa
Szegény fejem ne érje.

Ki ne gondolna itt, Thalyval együtt, a németekre, kik a hágóknak szorítva, bujdosásra hajtják Rákóczi kurucait?

d) A *Zöld erdő harmatát* kilencedik strófája a *Vitézi-énekek*-ben csonka, csak két sorból áll:

Hosszú bujdosásom
Lészen távozásom...

Thaly az *Őszi harmat után* hetedik strófájának ismétlődő utolsó sorában így egészíti ki:

Kietlen messzeségben.

A költemény e sora már a bujdosás végső állomására, Rodostóra utal.

e) Akárcsak az utolsó versszak, mely szintén Thaly szerzeménye:

Csillag jár mely fölül,
Szél zug, fölyhő repül —
Arra vészem utamat...

Az *Őszi harmat után* a bujdosó Bercsényi versének készült, de ez már a *Bujdosó Rákóczi* hangja:

A merre tenger zug,
A merre a szél jár,
Csillag lehanyatlik, —
Ott nyugszom meg én már.

A vers záróakkordja megint a *Confessiones* egyedül istenre hagyatkozó sóhajtása:

Ha minden elmarad:
Isten el nem marad, —
Reá bízom magamat!

Ime, amivel a régi vers bővült, az új 13 sor csupa rejtett és finom utalás a Rákóczi-korra. Az *Őszi harmat után* eredetéről szóló mondani-valónkat legmértőbben Thaly szavaival zárhatjuk: „Az átídomítás nem válik szerzőjének szégyenére.“ Rákóczi kurucait — ebben a versben is — egy rossz történetíró — jó költő támasztotta fel és tette halhatatlanokká. Még most is — majd félszázaddal halála után — a *Historia* mindig hátrál egy kissé a *Poézis* előtt, ha a kurucokról esik szó, s milyen nehéz másként látni őket, nem a Thaly szemével.

KEMÉNY G. GÁBOR:

RIEDL SZENDE PRÁGAI KORSZAKA ÉS HARCA A TUDOMÁNYOS KRITIKÁÉRT

Szomerú és meghasonlott arc tekint a kutatóra 1873 őszének magyar sajtójából. Ekkor, 42 éves korában halt meg Pesten Riedl Szende. A hivatalos nekrológok szerint¹ a német nyelv és irodalom tanára a pesti egyetemen, az összehasonlító nyelvészet művelője, akadémikus és tankönyvíró. A valóságban, mely kiszorult az egykorú méltatásokból, Riedl Szende két irányban is úttörője volt a haladó magyar művelődésnek. Ő az első, aki az önkényuralom

¹ Riedl Szende (1831—1873). M. Tanügy 1873. 607—610 l., Mo. és a Nagyvilág 1873, okt. 26. 43. sz., V. Újs. 1873, nov. 2. 44. sz., 525—526 l.

korában szoros tudományos és kulturális együttműködésre törekszik a cseh szellemi élettel s ugyancsak az ő nevéhez fűződik e korszak második felének a haladó tudományos kritika előkészítésére irányuló egyetlen jelentősebb kísérlete. Ezzel a két, egymással összefüggő vonatkozással kívánunk foglalkozni a továbbiakban, megvizsgálva Riedl Szende prágai éveinek történetét és kihatását az író és kultúrpolitikus további életére s az egykorú magyar tudományos és irodalmi viszonyokra.

1.

Jelen tanulmány nem a nyelvész Riedl-lel kíván tehát foglalkozni, aki az összehasonlító nyelvtudományt a maga korának fejletlen tudományos viszonyai között sem vitte lényegesebben előre. Riedl, a nyelvész, *Schleicher* Ágost tanítványa és tolmácsolója, *Hunfalvy* Pál és *Budenz* híve nem volt kiemelkedő tudományos egyénisége korának. Néhány nyelv- és hangtani, a maguk idején kétségkívül figyelemreméltó kézikönyvön kívül többet nem adott. Elakadt az ural-altáji összehasonlító nyelvészet útvesztőjében és nem érkezik el a finn-ugor összehasonlító nyelvtudomány útjára sem. Hasonlóképp téves az -ik-es igékről élete végén alkotott elmélete,² melyet már akadémiai előadása után kétségbevontak és cáfoltak kortársai. Elhanyagolhatónak tartjuk tanári működésének közelebbi vizsgálatát is a pesti egyetem német nyelvi és irodalmi tanszékkén, ahol korszakos jelentőségű ténykedést épp úgy nem fejtett ki, mint az összehasonlító nyelvészet terén.

Ezzel szemben, beható vizsgálat tárgyává kívánjuk tenni Riedl munkásságát és életművét abban a két vonatkozásban, ahol valóban újat, a haladó tudomány szemszögéből elsőrendű jelentőségűt alkotott.

Riedl Szendéről, mint a magyar-cseh kulturális és tudományos kapcsolatok modern kezdeményezőjéről, Sas Andor kitűnő tanulmányának³ megírásáig éppoly méltatlanul megfeledkezett a kutatás, mint az irodalomtörténet, de a politikai történet számára is fontos kísérleteiről a haladó tudományos kritika előkészítése terén, mely utóbbival — tudomásunk szerint — ezideig senki sem foglalkozott. Riedl prágai korszakát tárgyaló tanulmány — nyilván a szükséges adatok hiányában — csupán az itteni évek tudományos és kulturális mérlegét igyekszik megvonni. Tanulmányunk tovább kíván haladni a megkezdett úton s nem elszigeteltségében, hanem összefüggéseiben kívánja vizsgálni Riedl tudományos és kultúrpolitikai működését, megállapítva az összefüggést Riedl prágai korszaka s az ezt követő évtized kritikai harcain között, mely küzdelmekben Riedl, a kultúrpolitikus, a népek békés együttműködésének tudós harcosa példát adott késő nemzedékek számára.

2.

Az ifjú Palackyról tudjuk, hogy pályája kezdetén magyar nemesi háznál nevelősködve megismerkedik a magyar rendi társadalommal és polgársággal, de a magyar irodalommal és művelődéssel is.⁴

Az ifjú Riedl hasonló körülmények között ismerkedik meg a szláv világgal. Atyja korai halála miatt megszakítja külföldi tanulmányútját. A kifizetésű besztercebányai kamarai hivatalnok nem hagyott vagyont hátra. Riedl éppúgy vállalja a nevelősködést, mint a hodslavici tanító fia,

² R. Sz.: Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának? (Ak. előad. 1872. ápr. 22-én.) Ért. a nyelv. és széptud. köréből. III. 11. Bp. 1873. 51. l.

³ Sas Andor: Riedl Szende hídvérsi kísérlete a cseh és a magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában (1854—1860). Bratislava-Pozsony, 1937., 63. l.

⁴ Palacky 1817 végén — 19 éves korában — a pozsonyvegyei Zerdahelyi-kúrián nevelősködik, majd a Csuzy-gyermekek nevelője 1820-ban, Bécsben, v. ö. Sárkány Oszkár: A fiatal Palacky. *Apollo*, III., 149. l. és Zsilinszky Mihály: Palacky Ferenc emlékezete. Ért. a társ. tud. köréből, VI. 5. sz., 6—7. l., Bp., 1881.

Palacky. A Szumrák-család nevelőjeként — leányukat egyetemi tanár korában nőül veszi — bejáratos lesz Speranski cári miniszter leánya, a Bécsben élő orosz Madame de Sevigné *Bagrejev-Speranski* grófné házában, ahol a szláv és osztrák író- és művészvilág gyakran megfordul. Az „ausztroszláv“ Helikonba időnként *Thun* Leó, birodalmi közoktatásügyi miniszter is ellátogat, még sűrűbben *Grillparzer*, a kor ünnepeit osztrák költője, akinek Riedl löcsei tanári állását, majd prágai kinevezését köszönheti.

Riedl számára vitathatatlanul könnyebb volt a szláv környezettel való megismerkedés, mint évtizedekkel előbb Palackynak — magyar viszonylatban. Kétségtől eltekintve hozzájárult ehhez cseh és szlovák nyelvtudása. De nem kevésbé az a körülmény is, hogy Riedl, bár két évvel a szabadságharc bukása, de immár a rendi feudalizmus szétzúzása után kezdte nevelősködését, olyan milióban, melynek arisztokrata-bürokrata felszíne alá már behatolt a polgári szabadelvű gondolkodás, amit a Szumrák-kúrián és a Speranski-háznál megforduló művészek is buzgón terjesztettek. Riedl, aki hegeli eszmékkel érkezik a német egyeteméről — ez a hatás későbbi fejlődésén is meghagyta nyomát —, sarjadó radikalizmusához ebben a környezetben is ösztönzést kapott. Bár egyelőre kevés jelét adja politikai érdeklődésének. A fiatal nevelő ezidőtájt nem annyira a nyelvtudomány és bölcsélet, mint a későbbi értekezéseiben elhaló műfajnak hirdetett líra iránt érdeklődik, amint ezt érzelmes hangulatú egyetlen verskötete tanúsítja.⁵ Feltételezhető, hogy ezek a németül írt ifjúkori versek mélabús borongásukkal és a költői hivatás iránti rajongásukkal⁶ kivívták szerzőjük számára *Grillparzer* elismerését, aki mint az udvari kamara bécsi levéltárának igazgatója, sikeresen egyengette a *Lenaut* megénekelő ifjú tudós-poéta útját a prágai magyar tanszékre.⁷

3.

Thun 1852 elején nevezte ki Riedlt a löcsei gimnázium tanárává, 1854 tavaszán pedig a prágai egyetem akkor felállított magyar nyelvi és irodalmi tanszékére. Mint ismeretes, *Thun* ezidőtájt dolgozta ki az osztrák monarchia egyetemeire és főiskoláira vonatkozó reformtervét, melyben többek között elrendeli, hogy a monarchia nyelveit az egyes egyetemeken külön nyelvi és irodalmi tanszéken tanítsák.

Ez az osztrák egyetemi reform lényegében az önkényuralom központsítói kultúrpolitikájának megszilárdítását célozta. A gyakorlatban azonban — mint kitűnt — ezek a külön nyelvi és irodalmi tanszékek kedvező módon hozzájárultak a *Bach*-rendszer szorítójában vergődő népek kulturális és politikai közeledéséhez.

Riedl — *Schleicher* Ágost felett mondott akadémiai emlékbeszédében⁸ — elmondja, hogy amikor *Grillparzer* ajánlatára *Thun* a prágai magyar tanszékre kinevezi, egy új, számára ismeretlen világ nyílt meg előtte. Itt Prágában — *Schleicher* közvetlen környezetében — akinek előadásaira, mint kar-társa sem restelt rendszeresen eljárni, mélyített el ismereteit az összehason-

⁵ Wehmuts Klänge. Poetische Versuche von Manswed Riedl, Neusohl, 1852.

⁶ Az ifjú Riedl érzésvilágát híven tükrözik *Lenau*hoz írt versének alábbi sorai:

„Ich liebe Dich wie einen Meteor,
Der seines Lichtes Quelle selbst zerstört,
Vielleicht in einer schöneren Welt geboren —
In eig'nem Glanz sich selbst verschlingt, verzerrt.“
(Am Grabe *Lenaus*. Wehmuts Klänge, 50. l.)

⁷ Sas szerint (i. m. 8. l.) a neves osztrák költő személyesen is eljárta Riedl prágai kinevezése érdekében.

⁸ Emlékbeszéd *Schleicher* Ágost külső tag felett. Olvastatott a m. t. Akadémia 1871. november 16-én tartott ülésén Riedl Szende l. tagtól. Ért. a nyelv- és széptud. köréből. III. 7. sz., Pest, 1873. 14. l.

lító nyelvészet terén,⁹ vált valóban tudóssá. De új világot jelentett Prága Riedl és a magyar tudományosság számára a magyar-cseh kapcsolatok újravétele terén is. Ezen az elhanyagolt munkaterületen Riedl prágai működésének hat éve alatt valóban rendkívülit alkotott. Itteni kultúrmunkája külön fejezetét, fényes korszakát jelenti a magyar-cseh baráti kapcsolatok történetének.

Riedl beszámolójából tudjuk, hogy a prágai magyar tanszék alapítását a korabeli magyar közvélemény tartózkodással, alig palástolt ellenzéssel fogadta. „Ezidőben feltűnést okozott az a hír — olvassuk az idézett emlékbeszédben¹⁰ —, hogy a prágai cs. kir. egyetemnél a magyar nyelv számára egy külön tanszék rendszeresített s ennek betöltése végett nyilvános pályázat van hirdetve. Természetes, hogy az akkori viszonyok közt e tényt a politikai áramlással hozták szoros kapcsolatba s hitték, hogy e tanszék feladata nem lesz más, mint cseh hivatalnokokat idomítani a lenyűgözőt és idegenektől elárasztott Magyarország számára. Ez általános feltevés hamisnak bizonyult... Schleicher Ágost, azon időben prágai egyetemi tanár volt az, aki ezen tanszék felállítását indítványozta, sürgette s keresztülvitte — tisztán tudományos célokból“.

Riedl Szende Prágába érkezése szerencsés módon egybeesett a cseh irodalom magyarirányú érdeklődésének feléledésével. A korszak cseh irodalmi lapja, a *Lumiř* 1851-től közöl Egressy, Kisfaludy, Jósika, Fáy és Jókai fordításokat. Riedl érkezése heteiben jelenik meg hasábjain Petőfi „Megy a juhász a számaron“ című versének kevésbé sikerült fordítása.¹¹ Ezzel újraindul a cseh irodalom érdeklődése Petőfi lírája iránt, akire, mint „a legújabb idők ünnepeit magyar költőjére“ Karel Havlíček Borovský, a neves politikai publicista már 1846-ban felhívta a haladó körök figyelmét.¹² A cseh irodalom és közvélemény érdeklődése a későbbiek folyamán is a líra vonalán halad részben realista (Neruda), de javarészt romantikus nyomokon. Az ötvenes évek folyamán a magyar líra iránti érdeklődés olyan mértékben erősödik, hogy Riedl — hegelianus felfogásával ellentétben — maga is kénytelen irodalmi, sőt lírai tolmácsolókhoz fordulni, hogy a két nép sikeresen megindult kulturális barátkozását elősegítse. Így Lisznyai Kálmánnak a prágai Hradzsínban íródott Mátás-versét ő helyezi el a *Lumiř*-ban,¹³ 1856-ban magyar irodalmi olvasókönyvet ad ki prágai tanítványai számára.¹⁴ 1858-ban egy tanítványa, Alexander Müller, Vachott, Eötvös, Kisfaludy Károly és Petőfi verseket közöl a Cseh Múzeum folyóiratában.¹⁵ A fordításokkal kapcsolatban

⁹ Idézett emlékbeszédben Riedl elmondja, hogy az összehasonlító nyelvtudomány terén szerzett tudományos alapvetését Schleichernek köszönheti, aki alkalmas szakmunkákkal látta el, hogy a tudomány akkori álláspontját megismerje. R. Sz.: Emlékbeszéd Schleicher Á. felett, 9—10. l.

¹⁰ U. o. 4. l.

¹¹ M. Katz fordítását a *Lumiř* 1854. II. 1135. lapján olvashatjuk. V. ö. Sárkány: A magyar irodalmi romantika cseh visszhangja, Apollo, VIII. k., 80. l.

¹² Česká Věsta, 1846. V. ö. Sárkány, i. t. 77. l.

¹³ Ennek hiteles történetét Riedl Szendének Lisznyaihoz intézett, az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött egyik levele alapján sikerült megállapítanunk, Riedl ugyanis 1854 december 17-én Prágából levelet intéz nagybirtelen elutazott barátja pesti címére, melyben szemrehányást tesz annak, hogy nem jelent meg a tiszteletére rendezett baráti összejövetelen. Ezt a találkozót Lisznyai „Hogy hívják Mátás királyt“ című versének megünneplése alkalmából rendezték Riedl és cseh barátai. A költeményt — mint Lisznyainak a verssel egyidejűleg a Pesti Naplóban megjelent — Török János szerkesztőhöz intézett — prágai leveléből (P. N., 1854. október 29., 249. sz.) tudjuk — „a prágai várban sétálgatván azon visszaemlékezés forró hatása után írta, mely Mátás király e várhani fogságára vitte át gondolatait és érzelmeit“. Riedl említett levele végén közli Lisznyaival: „Mátás-a már csehre van fordítva s a *Lumiř*-ban meg fog jelenni“.

¹⁴ R. Sz.: Mutatványok a magyar irodalomból, egyszersmind olvasókönyv serdültebbek használatára, Prága, 1856. 126. l.

¹⁵ Ukázka z básnictví mařarského, Čas, Muzea Kr. Českého 1858, 41—46. l.

a cseh sajtóban elterjedt, hogy ezek voltakép Riedl-től származnak. Kívánságára az itteni realista irányú kritikai folyóirat, a *Kritische Blätter*, melynek Riedl-lel való kapcsolatára később visszatérünk, helyreigazítást közöl,¹⁶ miszerint nem Riedl, hanem az ő segítségével a már említett tanítványa fordította a verseket; — a prágai magyar tanszék tanárának közreműködése e fontos irodalmi kapcsolatok megszilárdításában tehát kétségtelen. Hasonlóképp őt tekinthetjük az ifjúság számára kiadott, kétnyelvű (magyar-német) illusztrált lírai album egyik szerkesztőjének, melynek magyar részében Kisfaludy Károly, Kölcsey, Eötvös, Garay, Vachott és Petőfi verseket találunk.¹⁷

Riedl így valóban „irodalmi propagátora“ Prágában a magyar művelődésnek, amint azt Sas Andor írja róla.¹⁸

Ez az irodalmi propagátorság készíti elő Riedl közvetett, majd közvetlen kapcsolatait a haladó cseh irodalommal, a korai cseh realista írókkal és költőkkel, köztük Jan Nerudával. Nem véletlen, hogy ez a kapcsolat éppen Petőfi lírájának propagálása révén szövődik Riedl és a cseh realista írók, az irodalmi baloldal között. Több adattal bizonyíthatjuk, hogy Riedl nemcsak tanítványait irányította Petőfi költészetének megismerésére és propagálására, hanem maga is cikkezett ennek érdekében.¹⁹ Tanítványai közül, a már említett A. Müller a következő év tavaszán újabb Petőfi-fordításokkal jelentkezik, most már Neruda lapjában, az *Obrazy Života*-ban (Életképek), mely 1859 márc. idusán Müllertől, az év szeptember 9-én Nerudától közölt Petőfi-fordításokat,²⁰ amiből nyilvánvaló, hogy a cseh haladó líra vezére és Riedl tanítványa között közvetlen irodalmi, esetleg elvi kapcsolat is állhatott fenn. Riedl prágai éveinek vizsgálója figyelmeztet,²¹ hogy Neruda első verskötete K. *Bellmann* prágai könyvtáránál jelent meg, aki Riedl részére is dolgozott s akinek „*Erinnerungen*“ című folyóirata ezidőtájt több fordítást közöl.²² Feltételezhető tehát, hogy a prágai magyar tanszék tanára és a cseh haladó líra korabeli reprezentánsa között közvetett vagy közvetlen — ezt a helyi sajtó és levéltári anyag vizsgálata hivatott eldönteni — kapcsolat állhatott fenn a magyar-cseh kultúrcsere és a Petőfi-kultusz jegyében. Riedl az egykorú cseh irodalomról írt tanulmányában²³ kiemeli, hogy Neruda Vörösmartyt is művészi módon tolmácsolja, a „Szózat“ fordítása újabb jelentős eredmény a két nép irodalmi barátkozása terén. Az ötvenes évek végén Nerudán kívül Karel Sladkovský és Karel Sabina, a cseh Negyvennyolc egyik vezére is tevékenyen közreműködnek a kultúrcsere elmélyítésében. Ismeretes, hogy *Sladkovský* olmtüzi fogsága idején magyar fogolytársaitól megtanult magyarul. Karel Sabina pedig 1858-ban „*Oživené hroby*“ (Féledt sírok) című regényében az őszinte barátság hangján emlékezik meg az olmtüzi fogság közös élményeiről és a hasonlóképp elnyomott magyar népről.²⁴ A magyar és cseh demokrata írók és politikusok kapcsolata nem zárul le Riedl távozása után

¹⁶ *Kritische Blätter für Literatur und Kunst*, 1858. III. 23. l. V. ö. Sas, i. m. 29. l.

¹⁷ Album az ifjúság számára. Album für die Jugend. Prag—Leipzig, 1858. V. ö. Sas, i. m. 30—32. l.

¹⁸ U. o. 28—30. l.

¹⁹ A *Kritische Blätter*-ben (1858. II. 26. sz. 306—308. l.) közölt „Die ungarisch-poetische Literatur in Deutschland“ című cikkében például részletesen beszámol a Kertbeny kiadásában ez évben Lipszében megjelent Petőfi-fordításokról.

²⁰ L. bőv. Sárkány, i. t. 80. l.

²¹ Sas, i. m. 28. l.

²² Magyar irodalom a külföldön. Irodalmi Lapok, Prága, 1860. 44. l. Riedl itt közli, hogy a lipcsei *Európa* folyóirat, a *Revue Européenne* és a *Revue des deux Mondes* is foglalkoznak Petőfi életével és költészetével.

²³ R. Sz.: A cseh irodalom fejlődése az utolsó évtizedben. Irodalmi Lapok, 1860. 60. és kk. l.

²⁴ Sárkány O.: A magyar irodalmi romantika cseh visszhangja. *Apollo*, VIII. köt., 78—79. l.

sem. A genfi és a prágai emigrációban tovább szövődnek e szálak. Neruda 1861-ben Jozef Frič genfi lapjában, a „Čech“-ben közli „Honvéd“ című magyartárgyú költeményét,²⁵ Bösörményi lapjában, a Magyar Ujság-ban 1867-ben, sőt 1868-ban is olvasunk a cseh és magyar forradalmi emigrációk kapcsolatáról és Frič munkásságáról.²⁶ Riedl prágai kultúrmunkája így erjesztőleg hatott a két nép demokrata politikusainak bontakozó együttműködésére s ez a körülmény Riedl itteni tartózkodásának egyik döntő fontosságú eredménye.

4.

Lássuk ezek után, milyen tudományos tevékenységet fejt ki Riedl a prágai egyetem magyar tanszékén. Előadásairól aránylag pontos adatok állnak rendelkezésünkre. Prágai tartózkodása kezdetén, az 1854/55. egyetemi tanév első félévében „Magyar nyelv és kereskedelmi stílus“ címmel hirdet kollégiumot. Ezt a szűk munkaterületet fokozatosan kiépíti, olyannyira, hogy a későbbi évek folyamán az érdeklődési körébe vágó kérdésekről sorra beszámol itteni hallgatóinak. Így folytatólagos kollégiuma volt „Magyar nyelvtan“ címmel. Ezzel párhuzamosan magyar nyelvtörténetet tanít. Később összehasonlító nyelvészeti kollégiumot hirdet. Végül heti egy órában magyar líra és próza-történetet is előadott a prágai magyar katedrán.²⁷

Riedl előadásai új fejezetét jelentik a két nép eddigi szórványos tudományos kapcsolatainak. Az eddigi ad hoc tudományos érintkezéseket Riedl új, korszerű, reális tartalommal töltötte meg. Ha Sárkány gondos kutatásai nyomán összegezzük a korábbi magyar-cseh tudományos kapcsolatokat, még szembetűnőbb lesz az a minőségi különbség, amit Riedl prágai egyetemi működése a két nép tudományos életében jelent.

A legújabbkori magyar-cseh tudományos kapcsolatok — mint ismeretes — a XVIII. század utolsó negyedéig nyúlnak vissza, amikor az 1783-ban Prágában megfordult Berzeviczy Pál az itteni egyetemi könyvtárban végzett sikeres kutatásait klasszikus ódában köszöni meg a prágai könyvtárnak, a „rég, szabad, harcias és művelt Csehország“ szellemi tűzhelyének.²⁸ A reformkor küszöbén csaknem egyidőben bontakozik ki a magyar és cseh nyelvújítás s a két nép irodalmi újjászületése. A század első negyede meghozza a magyar és cseh nemzeti múzeumok, az első tudományos folyóiratok: a *Tudományos Gyűjtemény* (1817), illetve a *Krok* (Lépés, 1823), alapítását. A reformkorban a magyar írók, politikusok, irodalomtörténészek és történészek szívesen látott vendégei a cseh fővárosnak. Széchenyi 1829-ben meglepetéssel tapasztalja, milyen jelentős társadalmi és gazdasági előhaladást tett Csehország a magyar viszonyokhoz képest. Toldy Ferenc a huszas évek végén látogat el Prágába, 1834-ben a Tudománytárban közli Karel Vinarecký cikkét

²⁵ L. bőv. Kovács Endre: Petőfi és Neruda, Irod. 1950, 1. sz., 88—89. l.

²⁶ A Magyar Ujság 1867 tavaszán beszámol a párizsi száműzöttek Mickiewicz-emlékünnepeiről, melyen Kossuth, Irányi, Pulszky, Jozef Frič és a lengyel emigráció több tagja is részt vett. (Párizs, május 22., M. Ujs. 1867. május 28., 48. sz.) A következő évben a lap baráti hangú hosszabb beszámolót közöl J. Frič „Buď jasno mezi námi“ (Legyen világosság közöttünk) című röpiratáról. (A nemzeti demokrácia Csehországban, M. Ujs., 1868. január 14—16., 10—12. sz.) Majd az egykorú cseh sajtóról tájékoztatja olvasóit. (Prága, január 24. M. Ujs. 1868. január 26., 21. sz.)

²⁷ Riedl prágai egyetemi előadásainak tárgysorozatát — a hivatalos egyetemi terv alapján — Sas (i. m. 13—14. l.) közli. Nála olvassuk, hogy Riedl az első egyetemi félév tanrendjében még „rendszeresített egyetemi előadó“ (Systemisierter k. k. Universitäts-lehrer) címmel működött, bizonyosra vehető azonban, hogy kinevezésének ügye rövidesen rendeződött, mert a Pesti Naplóban 1854 végén közölt cikkében (*Adalék a magyar összehasonlító nyelvészethez*, P. N., 1854. december 7., 281. sz.) már a prágai egyetem magyar nyelvi tanszékének tanáraként szerepel.

²⁸ *Ode ad Bibliothecam Pragensem*. Közli: *Tud. Gyűjt.* 1830. VIII. köt. (*Cseh irodalomtörténet*), 111—114. l. V. ö. Sárkány O.: *Magyarok Prágában, 1773—1849.* *Apollo*, 1936. V. köt., 242. l.

a „Cseh literatura jelen állapotjáról“.²⁹ *Pulszky* 1836-ban hosszabb időt tölt a prágai könyvtárban, ahol megtekinti a *Hanka*-féle „Königinhofi Kézirat“-ot melyről *Toldy* már korábban beszámolt a Tudományos Gyűjteményben. *Szalay* László, aki 1838-ban járt Prágában, a cseh történetírás és művelődés újabb eredményei iránt érdeklődik. A közvetlen tudományos kapcsolatokat azonban ezidőtájt már erősen zavarja a nacionalista koráramlat, mely a magyar államnyelvi küzdelemben a nemzetiségi kérdés kiéleződésére vezet, Csehországban pedig a cseh nacionalizmus gyökértelen faji mítoszához, melynek jellemző kórtünetei a *Hanka*-féle hamis nyelvmelékek, melyek leg-híresebbjét, az Európaszerte méltatott „Königinhofi Kéziratot“ éppen *Riedl* ülteti át majd magyarra, Mindkét beteg koráramlat háttérben a megoldatlan társadalmi kérdés áll, melyet a magyar és cseh uralkodó osztályok a túlzó nacionalizmus szilipjén kívánnak levezetni, hogy elkerüljék a feudalizmus 1848-ban bekövetkezett felszámolását. A negyvenes évek túlfűtött légkörében már megszokott jelenség a nemzetiségi sérelmeket felsoroló vagy vitató röpirat, mely olykor magyar-cseh polemivá is élesedik, mint *Thun* és *Pulszky* 1843. évi ismeretes levélváltásaiban.³⁰ A társadalmi fejlődéstől elvonatkoztatott, vérszegény és gyökértelen kapcsolat tehát nem bizonyult alkalmasnak a cseh-magyar tudományos érintkezés továbbvitelére. Ellenkezőleg: zsákutcába vitte azt. Az életerős, reális kapcsolatok felvétele pedig az 1848. évi nemzetiségi viszály következtében nem történhetett meg. Így csak 1849 után, a közös elnyomatás, a Bach-korszak éveiben sarjadnak újra a két művelődés és tudományosság közeledését egyengető szálak, melyeknek iránya a való élet igényeinek megfelelően alakult.

Riedl tehát történeti fordulóponton érkezett Prágába, hogy fáradhatatlan úttörője legyen a cseh és a magyar tudományosság újbóli összefogásának. A Bach-korszak prágai egyeteme, ahol a kor elismert tudósai tanítanak³¹ lett új otthona a cseh-magyar tudományos közeledésnek. De a cseh tudomány székhelyén, akárcsak a pesti egyetemen, ekkor még a nacionalista irányzat a hangadó, mely törekvéseit az ál-népiesség sallangjaival leplezte a *Hanka*-féle „nyelvmelékekkel“ a történelemhamisításig elsodródik. *Riedl* eleinte hitelt ad ennek a tudományos formába bujtatott hamis népiességnek, amikor 1856 elején a „Rukopis Královodvorsky“ (Königinhofi, ill. Királyudvari kézirat) fordítására vállalkozik, mely időrendben a híres hamisítvány tizenharmadik nyelvre való átültetése lett.³²

A „Királyudvari kézirat“ magyar fordítása azonban nemcsak negatívumot jelentett *Riedl* prágai működésében. Ettől kezdve foglalkozik behatóan a szláv népek multjának a magyarságot is érdeklő történeti és népköltési

²⁹ A Cseh Literatura jelen állapotja. *Winareczky* Károlytól, Tud. Tár., 1834, III. köt., 107–121. l. *Toldy*nak ez időrendben második tudósítása az egykorú cseh irodalmi és művelődési viszonyokról, 1829. évi prágai látogatásáról *O-Cseh Literatura* című cikkében (Tud. Gyűjt., 1830, VI. köt., 117–124. l.) már előzőleg beszámolt a magyar közönségnek. Ez a cikk az első irodalmi híradás a Königinhofi Kéziratról, melynek magyarvonatkozású sorait is közli a szerző.

³⁰ L. *Thun*: Die Stellung der Slowaken in Ungarn. Prag, 1843., 64. l.

³¹ *Riedl* érkezésekor az indogermán összehasonlító nyelvi tanszéken a német egyetemekről meghívott *Schleicher* ad elő, *Tomek*, Prága helytörténésze az osztrák birodalom történetét tanítja, *Jan Palacký*, *Palacký* Ferenc fia összehasonlító földrajzot, a szlovák származású *Martin Hattala* cseh nyelvtörténetet és szláv filológiát tanít, V. ö. *Sas*, i. m. 15–18. l.

³² A királyudvari kézirat. Költemények a csehek őskorából. Magyarította *Riedl* Szende. A kiadó (V. *Hanka*) sajátja, Prága, 1857, 48. l. Az Orsz. Széchényi Könyvtárban lévő példányt — az egykorú bejegyzés szerint — *Palacký* fia, *Jan Palacký*, a prágai egyetem összehasonlító földrajzi tanszékének tanára ajándékozta a könyvtárnak. A kiadványra, illetve a „királyudvari kézirat“ idegennyelvű kiadásaira vonatkozólag l. bőv. *Sas*, i. m. 18–21. l. és *Fr. Doucha*: Knihopisní slovník česko-slovenský, aneb seznam Kněh, drobných spisův, map obrazných a hudebných věcí, vyšlých v jazyku národu česko-slovenského od r. 1774. až do nejnovejší doby. Praha, 1863., 54. és kk. l.

emlékeivel. 1858-ban Kober prágai könyvtár kiadásában megjelenteti az orosz népi költészet korai becses emlékét, az Igor kun hadjárataról szóló hősköltemény fordítását,³³ melyben Jerney-re hivatkozva a kunokat a palócokkal rokonítja. A „Szózat Igor hadjáratarul a palócok ellen“ próza fordítása elé írt bevezetésben Riedl elmondja, hogy a Szvjatoszlav észak-novgorodi herceg 1185. évi kun hadjárataról szóló népköltési emléket azért ültette át magyarra, hogy megismertesse a közönséget egy korai magyar-szláv kapcsolattal. „Szabadjon nekem — írja —, ki midőn egyrészt a magyar nyelv- s irodalmat a külfölddel megismertetni kedves foglalatosságom, egyszersmind feladatommá tevém: tehetőségemhez képest némely, az idegen irodalmakban található, hazámban ismeretlen s mégis némileg reánk vonatkozó tüneményeket honfitársaimmal közleni. Szabadjon az általánosabb tudományi érdeken kívül még honfitársaimnak a multak iránti részvétét is jelenleg igénybe vennem, midőn „Igor hadjáratarát a palócok ellen“ a magyar olvasóközönséghez kalaúzolni van alkalmam.“³⁴

Itt említjük, hogy Riedl az „Igor“ fordításán kívül ismételten foglalkozik egyéb szláv irodalmi és tudományos vonatkozások felkutatásával. Már ennek előszavában közli, hogy a hősköltemény első kiadása *Puskintól* származik,³⁵ akit később Kritikai Lapjaiban elismeréssel méltat. Prágából közölt első itthoni tudományos cikkében hangsúlyozza, milyen jelentősen hatott a nyelvhasználat fejlesztésére a „Pétervárott 1787—90 (között) összeszedett nyelvhasználat szótár“.³⁶ A hazatérte után indított kritikai folyóiratban, a már említett Kritikai Lapokban *Mickiewicz* modern értékelésével is találkozunk. Egy másik tanulmányában érdekes párhuzamot von az európai szláv irodalmak között. Ezek öntudatos szellemében — írja — a szláv írók hite s reménye szerint ezen népek világtörténeti szebb jövőjének csírája rejlik.³⁷

Riedl Szende prágai működését erről a nézőpontról vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy a magyar tudós a Bach-korszak Prágájában széles kultúrhidat kívánt építeni a magyarság és a szláv művelődés között. Hivatásának érezte a magyar irodalmat és tudományt megismertetni a szláv írókkal és tudósokkal, azok alkotásait, tudományos eredményeit közvetíteni a magyar közönség felé. Ezt a célkitűzést személyi kapcsolatai, prágai diákjai és a szakkörök számára kiadott munkáin kívül egyetemi előadásaival és kiterjedt publicisztikai tevékenységével is szolgálta. Riedl prágai korszakának értékeléséhez hozzátartozik, hogy erről is röviden megemlékezzünk.

Riedl a magyar-cseh viszony való helyzetképének ismeretében jól tudta, hogy a külső tényezők által okozott félreértéseket csakis egymás megismerésének, megbecsülésének és megértésének útján lehet tisztázni. Nem véletlen, hogy éppen a „Szózat Igor hadjáratarul“ borítólapján közli a prágai *Kritische Blätter* programját a kulturális és tudományos kölcsönösségről.³⁸

³³ Szózat Igor hadjáratarul a palócok ellen. Hősköltemény az oroszok őskorából. Magyarította Riedl Szende. Prága és Lipcse, 1858. 42. l. A magyar Igor Hattala német fordítás nyomán készült.

³⁴ U. o. 6. l.

³⁵ „Legelőször Puskin adá ki 1800-ban. Azóta több mint húszszor adaték ki, s több európai nyelvre fordították, holott az eredeti áldozatjává lön azon hő hazaszeretnek, melly 1812. Moszkvát a lángok martalékjává tevé.“ Szózat Igor hadjáratarul, 7. l.

³⁶ R. Sz.: Adalék a magyar összehasonlító nyelvészethez, P. N. 1854. december 7. 281. sz.

³⁷ Szláv irodalmak. Kritikai Lapok, 1862. július 15., 10. sz., 240—243. l.

³⁸ Említett programban a többi közt ezeket olvassuk: „A *Kritische Blätter* :: kitűnő tudósok, írók s művészek életrajzain s jellemzésén kívül a világirodalmak legnevezetesebb irányait s termékeit kimerítő értekezésekben adják elő... Másik fő feladatuk, a külföldi, távolabb eső irodalmak legkitűnőbbjeit, azoknak kiváló jelenségeit s képviselőit figyelmes szemmel kísérni, kiváltképp az annyira érdekes s a külföldön még mindig csak részben ismeretes magyar irodalomnak teljesebb s alaposabb megismertetését elősegíteni.“

melynek fáradhatatlan művelője, szervezője, propagátora volt. Ebben a folyóiratban a baloldali hegelianusnak kiküldött, tanszékétől megfosztott Jan Ignac Hanuš mellett Riedl a magyar főmunkatárs tisztjét töltötte be. A prágai haladó kritikai szemle vizsgálódási alapul a valósághoz való visszatérést teszi és a realista kritikában látja a népek irodalmi és tudományos kapcsolatainak biztos alapját. Riedl-en kívül, aki nyelvészeti, irodalmi, sőt egyúttal bölcséleti tárgyú tanulmányokkal is szerepel a folyóirat hasábjain,³⁹ más magyar munkatárssal is találkozunk a folyóiratban. Hunfalvy Pál kezdetű levelezője volt a Kritische Blätternek, később cikkírója is, nyilván Riedl közvetítésével.

A Kritische Blätter 1858 őszén, alig másfélévi fennállás után részben gazdasági okokból, másrészt a prágai nacionalista körök kíméletlen támadásai következtében megszűnt. A folyóirat elnémulása érzékenyen érintette Riedlt, mert a folyóirat megszűnését a köréje tömörült haladó tudós-kultúrpolitikus gárda széthullása követte, mely folyamat már 1857 végén — Schleichernek Prágából történt kényszerű távozásával — megkezdődött. Hanuš harcos kritikai folyóirata indította el Riedlt a realista kritika előkészítéséért vívott itthoni küzdelmének útján. Itt nyerte a döntő ösztönzést a megalkuvás nélküli elvi küzdelem vállalására és itt ismerkedett meg annak módszertani feltételeivel is. A prágai kritikai szemle iránya viszont ugyanazt az egyenetlenséget is mutatja, amit Riedl későbbi fejlődésében tapasztalunk. A folyóirat éles harcot vív a cseh nagybirtokos osztály és a felső polgárság által kitenyésztett türelmetlen nacionalizmussal, mely végül is elnémítja hangját, de ugyanakkor társadalmi reform helyett megelégszik kulturális igények emelésével. Hanuš maga is beéri azzal, hogy a közműveltség demokratizálását, s az irodalom és tudomány területén a realista kritikai szemlélet meghonosítását ajánlja, a társadalmi szerkezet gyökeres átalakítása nélkül. A polgári folyóirat hatása alatt a hegeli örökség idealisztikus része és polihisztorsága dialektikus kritikai érzékkel és a természettudományok iránti tudatos érdeklődéssel párosul az ifjú Riedl gondolatvilágában. Amikor 1860 elején arra a nem mindennapi feladatra vállalkozik, hogy Prágában magyar irodalmi-tudományos folyóiratot indítson, Hanuš iskolájának hibái és erényei egyaránt visszatükröződnek lapjában, melynek név nélkül megjelenő cikkeit többnyire maga írta.

De elfogultak lennénk Riedl-lel szemben, ha elhallgatnók, hogy az „Irodalmi Lapok“, a kor egyetlen külföldi magyar tudományos folyóirat-kísérlete,⁴⁰ éppen a népek közötti tudományos és kulturális megértés vonalán fejleszti tovább Hanuš lapjának a tudományos kölesönösségről vallott nézeteit, úgy a gyakorlati kultúrpolitika, mint az elmélet terén. A Kritische Blätter korai elhallgatásának egyik oka kétségkívül az, hogy a túlzó nacionalista cseh kultúrpolitikai irányzat elleni harcában figyelmen kívül hagyta a széles népi rétegek és az alsó polgárság sorából feltörő demokrata értelmiség egészséges hazafiságát. Riedl ennek a felismerésnek jegyében, itt érkezik el Palaczky történetiszemléletének reális megítéléséhez.⁴¹ S e lapoknak

³⁹ Die Philosophie in Ungarn, Krit. Bl. 1858, I. 14—20. l. Az aláírás nélkül megjelent cikkben arról olvasunk, hogy Hegel itteni „meghonosítói“ mennyire ártottak a hegelianizmus ügyének Magyarországon.

⁴⁰ Az „Irodalmi Lapok“, Riedl irodalmi-tudományos folyóiratának két. 3—3 iv terjedelmű füzete jelent meg Prágában 1860 márciusa és az októberi diploma kibocsátása közötti időszakban, az itteni Bellmann-nyomdában. A folyóirat első füzete megvan az Orsz. Széchényi Könyvtárban, a második füzetet Sas Andor ismertetése nyomán említettük.

⁴¹ Palacký — írja a folyóirat első füzetének 33—34. lapján, a „Csehország története“ új kötetének megjelentekor — nemzeti érziülete tekintetében lelkestül-testestül cseh és a németség irányában némi ellenszenvtől sem ment. Politikai irányában, bár túlnyomóan conservatív, ez mégis olly conservativismus, melly ezen szónak közönséges jelentésétől különbözik s melly is Palacký föderatív nézetei által sokszorosan

hasábjain igazolódik az a korábbi feltevésünk, hogy prágai korszakának végén már közvetlen kapcsolatok fűzték a cseh haladó írókhoz: *Nerudához, Pflegerhez, Hálekhez* és másokhoz. Új költők, merőben új költői tartalom visszhangzik ezek lantjáról — Riedl szerint. „A serdülő költők ajkairól nem áradozott a mult idők forró hazaszeretete, itt csak mély bánat vagy keserű gúny mutatkozik és soknak megvetése, mi azelőtt nagy becsben tartatott. A hazafiúi ömlengésekhez szokott fülnék nemigen kellemes üdvözet volt az ilyen költészet és a fiatal költők nemigen részesültek barátságos fogadtatásban. Mégis — állapítja meg a cseh nacionalizmus újabb rohama, az asszimiláns Grégr-fivérek vezette ó-cseh mozgalom indulása előtti szélesendben — igazságtalanság volna pálcát törni felettük azért, hogy nem haladtak elődeik nyomán —, mert hiszen ama nemzeti szellem, mely Kollár dalait éltette, maga is szunnyadozni látszott.“⁴²

Az Irodalmi Lapok szerkesztője tudatosan szolgálta a magyar-cseh kulturális közeledés és tudományos összefogás nagy eszméjét. Bizonyos volt abban, hogy az irodalmi és tudományos értékek kölcsönös megismerése és kicserélése előkészíti a népek közötti politikai megértést is. Ezt a gyakorlati kultúrpolitikát az újabbkori magyar és külföldi nyelvtudományról, Palacky Cseh Történetéről, a magyar irodalom külföldi visszhangjáról és a cseh irodalom legutóbbi évtizedéről írt beszámolóiban⁴³ fejtegeti, míg kultúrpolitikai elméletét a prágai magyar folyóirat „Irodalmi irányeszmék“ című beköszöntő tanulmánya összegezi „Valamint az egyének a néphez — írja, — éppúgy viszonylanak az egyes nemzetek az emberiséghez.. Az irodalomnak egy új, magasabb korszaka kezdődik, melyben a tudomány, mely csírázása erejét titkon gyűjtötte, fejlesztette s erősítette, burkát feltöri... Az előbbi míveltségi foknak tartalma volt az eszme (é. *idea!*) és azt tartották akkor eszmének, mi a valósággal ellenkezett, — a *mainak tartalma a valóság. Az idealisticus korszaknak vezérszavaként a humanismus, a mai realisticainak lobogója a tudomány*“⁴⁴ (Kiemelés K. G. G.) Ennek a bontakozó kritikái realizmusnak mérlegén a magyar-cseh és szélesebb síkon a magyar-szláv megértés útja a kölcsönös és reális megismerésen át vezet. „Kézelfogható okokból a mostani körülmények között a legkevésbé sem lehet előttünk közönyös az, mit tartanak rólunk szlávajkú honfitársaink s mint fogják fel jelenleg saját viszonyukat nemzetükhöz“⁴⁵ — üzeni a búcsúzás heteiben a magyar társadalom felé a prágai magyar folyóirat egyik befejező tanulmányában. Ezzel a korát messze meghaladó reális tisztánlátással építi az Irodalmi Lapok, az első prágai magyar sajtóorgánus, a magyar-szláv, illetve, a cseh-magyar szellemi közeledés és kulturális összefogás útját az önkényuralom első évtizedének végén. Ez az Irodalmi Lapok korszakos jelentősége a külföld magyar sajtójának történetében. Ha Riedl a prágai magyar tudományos folyóirat indításán kívül egyebet nem mutatna fel prágai éveinek eredményeként, egyedül ebből is lemérhetnők haladó kultúrpolitikájának jelentőségét a magyar-cseh kapcsolatok történetében. Erdemesnek tartjuk megemlíteni, hogy ezidőtájt nemcsak Prágában, hanem az ekkor indult első bukaresti magyar lapban is felhangzik a szomszédos népekkel való kulturális kapcsolat és a népek közötti megértés

módosítva van. Riedl ezzel — kortársai közül elsőként — állapítja meg Palacký politikai konzervativizmusát, mint túlbuzgó nacionalizmusának, ausztrósláv föderalizmusának velejáróját.

⁴² A cseh irodalom fejlődése az utolsó évtizedben. Irodalmi Lapok (2. füz.) 64—65. 1. Idézi: Sas, i. m. 46—48. 1.

⁴³ L. Tájékoztató az újabbkori magyar és külföldi nyelvtudományban (Irodalmi Lapok, 21—25. 1., Palacký „Csehország Történeté“nek legújabb kötetek (u. o. 33—38. 1., Magyar irodalom a külföldön (u. o. 43—44. 1.) és A cseh irodalom fejlődése az utolsó évtizedben (u. o. 60—65. 1.).

⁴⁴ Irodalmi Irányeszmék, Irodalmi Lapok, 6. 1.

⁴⁵ R. Sz.: Magyarizmus és szlávizmus, Irodalmi Lapok, 83. 1. Idézi: Sas i. m. 18. 1.

korigénye.⁴⁶ Ezt a fiatal hajtást gázolta le — közvetlenül Riedl hazatérte után — a kiegyezés előtti évek nacionalista visszahatása.

5.

Amikor Riedl Szende hatévi távollét után hazaérkezett, a magyar társadalmat történeti változás küszöbén találta. A Bach-korszak közigazgatási béklyóiból szabaduló ország hangulata bizakodó, lelkes, elszántan reménykedő volt. A közéleti funkciót kisajátító középbirtokos nemesség a nemzet közeli megújulásáról szónokol a megyegyűléseken. Erről cikkeznek a Pesti Napló ugyancsak középneemesi publicistái és ennek belátható következményeit latolgatják az arisztokrata szalónokban.

Az alig 30 éves Riedl az októberi diplomát követő hetek forrongó, túláradó közhangulatában csakhamar felismeri, hogy a lelkesedés és feszült várakozás mögött nincs fejlődési alap, melyre népe jobb jövője épülne. Az 1849-ben megindult társadalmi kiegyenlítődés a forradalom bukásával végleg elakadt. Az önkényuralom tétlen ellenállása az ellenforradalmi restaurátoroknak kedvezett, akik az elmúlt évtized alatt a rendi feudalizmus hagyatékát sikerrel átmentették a változott viszonyok közé. Már az ötvenes évek elején újraindult a kasztosodás. Középneemesség és arisztokrácia még merevebb választófalakat vonnak a falu népe, a kézműves munkásság és az alsópolgárság felé, mint 48 előtt.

A korszerűtlen termelő, eladósodott nemesi középbirtokos osztály a küszöbön álló változásban gazdasági szanalást remélt. Figyelmét ezért arra irányozta, hogy az újjászervezendő közigazgatás az osztály kezén maradjon és az idegen tőkével való vállalkozásokból sápot húzhatson. Ennek a megyei nemességnek — akárcsak a polgári értelmiségnek — csak egy vékony rétege maradt hű a nép érdekéhez, a szabadságharc forradalmi hagyatékához. Nem véletlen, hogy a bontakozó feudálkapitalizmus — a rendészeti sorompók lazulását érezve — minden erejét latbaveti, hogy ezt a réteget s annak társadalmi szószólóit, a néphez hű írókat és politikusokat elszigetelje, elhallgattassa.

A politikai harc a vázolt kényszerű okok következtében már 1861-ben, még inkább az utolsó abszolút időszakban a sajtó és irodalom területére korlátozódik. A haladó erők itt kísérlik a feudálizmus restaurációs folyamának bomlasztását, megakasztását. Az eredményes küzdelemhez az írók egységes fellépésére, egészséges kritikai közszellemre, ütőképes sajtóra lett volna szükség. A magyar nép és a hazai nemzetiségek sorsát évtizedekre eldöntő fordulat idején azonban e tényezők egyikével sem rendelkezett az a maroknyi tábor, mely az irodalmi ellenzék zászlaját kibontja a politikai visszahatással szemben.

Az írók elvi állásfoglalásáról a kor irodalmi viszonyainak ismeretében még akkor sem beszélhetnénk, ha időközben nem következik be az irodalom művelőinek — az olvasók számára viszonyított — aránytalan és egészségtelen felduzzadása. Az egyszerre támadt olvasási lázban — az irodalmi fejlődés folyamán először — polgári foglalkozásként szerepel az írói munka a köztudatban. „Ha az olvasók száma megtízszereződött, az íróké megszázsorozódott” — állapítja meg ezidőtájt Zilahy Károly, az irodalmi ellenzék elő-

⁴⁶ Koós Ferenc „Bukaresti Magyar Közlöny”-e, 1860. szeptember 22., 15. számában „Mit csinálnak a máramarosi románok?” című közlemény szerkesztője kéri a magyar sajtót, kísérje több figyelemmel a román lapokat, „Mint részint szomszéd, részint ugyanazon haza fiai, igen szükséges, hogy egymást kölcsönösen megértsük s a napjainkban felébredt testvéri szeretet kötelékeit még szorosabbra fűzzük. Erre nézve pedig úgy hiszszük, legcélszerűbb eszköz, ha e két nemzet mívelt fiai a napi irodalom terén mentől többször találkoznak.” A bukaresti magyar lap azonban maga sem fordít különösebb gondot ennek a kapcsolatnak ápolására, célja inkább az itteni szórvány-magyarság egy részének kereskedelmi érdekképviselése volt.

futára.⁴⁷ De ezek az „írók“ javarészt alkalmi mesteremberek, meggyőződés és hivatástudat nélküli tollnokok voltak a kiuzsorázó vállalkozók kezén, akik kényre-kedvre cserélgették, váltogatták őket. Az írói erkölcs színvonala eddig nem ismert mélypontra jutott a hatvanas évek elején, amikor az értécsökkenéssel együttjáró irodalmi válság ellen most már a legnagyobbak is — óvatos fogalmazásban ugyan — de tiltakoznak. Arany „Irodalmi hitvallásunk“ című tanulmányában így ír: „Bármily tiszteletreméltó egyéneket számlálunk is az írói karban: nem palástolhatni, hogy általában véve, néhány év óta lazul az irodalmi morál... Mintha némelyik könnyelmű játékot űzne a legszentebbel és hit és meggyőződés nélkül az írást, amivel foglalkozik, másodrendű érdek szolgálójává tenné. Mintha írói ambíció könnyen adna tért más emberi ambíciók számára, melynek hiúság a neve, vagy éppen anyagi jutalommal is beérné.“⁴⁸

Irodalmi közszellem és harcoss állásfoglalás az álírók versengésén kívül az említett másik két tényező híjján sem alakulhatott ki. A hatvanas évek elején az irodalmi ellenzéknek nincs sajtója. *Kemény* Pesti Napló-ja, a társadalmi kérdés e kényes részletkérdésével sem kíván foglalkozni, a szerkesztő gondosan távoltartotta közönségétől az okvetetlenkedő reformereket. A Magyar Sajtóban 1863 első félévében ugyan szóhoz jut *Vajda* János és köre, de rövid félévi szerkesztés után az élelmes kiadó az előfizetők számának csökkenésétől tartva az egész szerkesztőséget szélnek bocsátja.⁴⁹ Ahhoz tehát, hogy a haladó író publicitáshoz jusson, a kiadói önkénytől független, új-típusú sajtóra volt szükség.

Ez az új-típusú sajtó az irodalmi élet süllyedésének válságos időszakában a kritikai folyóirat fegyverzetében jelentkezett. Politikai lapra, kivált napilapra, melyet a párizsi emigráció nevében *Irányi* ismételtén sürget,⁵⁰ engedély és vállalkozó reménye nélkül nem gondolhatott az irodalmi ellenzék. Egyetlen alkalmas harci eszköznek egy meg nem alkuvó, a magyar művelődés és tudomány kérdéseit tisztázó kritikai szócső megteremtése látszott. Erre a hálátlan úttörő kísérletre vállalkozik Riedl Szende, a „Kritische Blätter“ egykori munkatársa 1862 tavaszán, a „Kritikai Lapok“ elindításával.

Bajza írja, 1831-ben, *Kritikai Lapjai* első füzetében: jól tudja, hogy vállalkozása „a magyar írók kedvezéseibe ajánlani nem fogja“ s ellenfeleinek száma a megjelenő bírálatokkal arányosan növekedik majd. Mégis — hirdeti —, „kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, igazságos. Ki kell irtanunk a hízelkedést, a szolgálai csúsás lelkét, ledöntögetni szobrait a bálványozásnak... kimutogatnunk egymás vétkeit, botlásait, kimutogatnunk az utat, mellyen nagy nemzetek példájaként a tökély magasabb pontjához vergődhetni“.⁵¹

Pákh Albert és *Gyulai* Pál az önkényuralom korában indított első irodalmi-kritikai zsongében, a „*Szépirodalmi Lapok*“-ban a műbírálatnak ettől a klasszikus értelmezésétől, az ocsúdó magyar irodalmi élet sajátos körülményeit szem előtt tartva, önként elállnak. Folyóiratukat egyébként sem

⁴⁷ V. ö. *Előd* Géza: Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére. Pécs, 1939. 39. l.

⁴⁸ Idézi: *Előd*, i. m. 37. l.

⁴⁹ *Vajda* János — 1863 elején — *Urházy* György után vette át a Magyar Sajtó szerkesztését és hat hónapon át jegyezte a lapot. Főmunkatársul Zilahy Károlyt vette maga mellé, aki a lap újévi számában „Szabadsajtó“ címmel fellúnést keltő leleplező cikket írt az egykorú magyar sajtó természetéről, melyet nem a közérdek, hanem „silány magánérdekek kölcsönösen biztosító társulatai“ mozgatnak.

⁵⁰ „En ugyan nem tudományos heti, hanem politikai napi lapnak látom szükségét“ — olvassuk *Irányi* Dánielnek Riedl Szendéhez intézett, 1865 karácsonyáról Párizsból kelteztetett nyílt levelében. (Nyílt levél a szerkesztőhöz. *Uj Korszak*, 1866. január 8., 2. sz., 33—35. l.) Riedl ugyanitt megjegyzi: „ilyenné volt szándékunk átalakítani lapunkat, de engedélyt kapni nem sikerült“.

⁵¹ *Kritikai Lapok*. Kiadja Bajza, 1831. I. füz., VII. 1.

tekintik kimondott kritikai szemlének. A Szépirodalmi Lapok — beköszöntője szerint — csupán átmeneti híd kíván lenni későbbi tudományos lapok felé. A kritikai vizsgálat szükségét azonban megállapítják a szerkesztők. „Kinyilatkoztathatjuk — írják —, hogy pajtáskodni nem fogunk. „Barátunk“, „tisztelt barátunk“, „szelleműs barátunk“ nem lesz. De még netaláni ellenfeleink irányában is mindig irodalmi hang fog uralkodni (lapunk) hasábjain“.⁵² Ez az óvatos kritikai közészer sem menti meg a Szépirodalmi Lapok sajkáját a gyors elmerüléstől. Félévvel később, a folyóirat utolsó számában a szerkesztők keserűen állapítják meg, hogy az „összes pesti journalistica“ kárörömmel szemléli viaskodásukat és a folyóirat mielőbbi kimúlását várja.

Brassai — 1855-ben, két évvel később, nyilván okulni kívánt a Szépirodalmi Lapok bukásán, amikor az új kritikai kísérlet, a „*Critikai Lapok*“ első és egyetlen fizetésében arról ír, hogy a művészeti és szépirodalmi kritikát fontosabbnak tartja a tudományosnál, mintha előbbieket tudományos alapozottság nélkül létezhethetnének. „Fontosabbnak — írja —, mert lám a tudományos vélemények és igazságok sohasem szorultak a critica segédére érvényesülés végett: azok maguk erején, szerzik meg maguknak a hitelt s maguk vétkével veszítik el...“.⁵³ Brassainál a kritika így kizárólag a művészi ízlésre korlátozódik és belevész a formai esztetizálásba.

Gyulai Pál, aki Petőfi helyét és jelentőségét megállapító méltatásában⁵⁴ az önkényuralom korában első ízben igazolta a realista kritika létjogát, nem haladt tovább a megkezdett úton, nehogy ellentmondásba jusson az általa kialakított irodalomesztetikával. Kétségtelen, hogy Petőfi-tanulmánya, mely a nép érzés- és gondolatvilágát, eszméit és követeléseit kifejező költő jelentőségét elsőként állapítja meg irodalmunkban, elindítója lehetett volna a realista kritika megteremtéséért vívott harcnak. Gyulai azonban nem vonta le értekezésének társadalmi tanulságait, s hatása alatt a Budapesti Szemle, majd a Szépirodalmi Figyelő ennek helyébe a „valóság égi mását“, az „eszményített realitás“ fikcióját állítja. Ha Gyulai az irodalompolitikai és társadalmi tanulságok levonására hajlandó lett volna, a soronkövetkező irodalmi ellenzék tervszerűtlen és tragikus küzdelme bizonyára más feltételek mellett zajlik le. De a változó korban, ahol — mint az ötvenes évek hírlapi kritikájának egyik vizsgálója találóan megjegyzi — „népieskedők és finomkodók, Petőfi-epigonok és Bajzáék forma-szigorának elfajulása állottak szemben és harcoltak egymással“,⁵⁵ Gyulai és nyomában a későbbi évtizedek gyökértelen hazai l'art pour l'art kritikája a nép felemelését célzó realista út helyett a valóságtól elforduló, öncélú bírálat útját választotta. A kritikai őrhelyeket megszálló hivatalos esztéta-kritikusok ezzel lényegesen hozzájárultak a társadalmi visszahatás megmerevedéséhez, a szabadságharc eszméi hagyatékának fokozatos elszíntelenítéséhez, esekélyesítéséhez és végül nyílt feladásához.

Mindezt világosan látta a Prágából hazatért 30 éves Riedl, amikor a tudományos kritika vonalán, támogatók és alkalmas munkatársak nélkül, vállalkozik az úttörő hálátlan szerepére. Prágai korszakának tanulságaként azt a további életútját meghatározó felismerést hozta magával, hogy a magyar tudományos és irodalmi életet ki kell emelni végzetes elszigeteltségéből. *Hasznosítani kell a külföldi irodalmak és tudományosság eredményeit, a valóság alapjára helyezni a magyar közműveltséget: felszabadítani a nép erőt, demokratizálni a magyar értelmiséget.* Ebben látja Riedl a realista kritika célkitűzéseit a magyar tudományosság korabeli viszonyai között. Amikor tehát kritikai kísérleteivel kapcsolatban „realista“ törekvésről, fellépésével kapcsolatban a „realista kritika érvényesítéséért“ vívott harcáról beszélünk,

⁵² Szépirodalmi Lapok, 1853. 1. sz., 2. l.

⁵³ Critikai Lapok, Szerkeszti és kiadá Brassai Samu, Pesten, 1855. 16. l.

⁵⁴ Petőfi és lírai költészetünk. Új Magyar Múzeum, 1854. 24—97. l.

⁵⁵ Oravecz Eleonóra: Az ötvenes évek kritikájának története a folyóiratokban és a napilapokban, Győr, 1932. 31. l.

ezt a szándékot és igényt kifejezetten a tudományos kritika vonatkozásában értjük, mely tekintetben nemcsak úttörő, de példamutató hivatást is teljesített a hatvanas évek magyar tudományos és irodalmi életében. Riedl prágai éveit során ismételtén tapasztalhatta, hogy a túlzó nacionalizmus és a népből jövő, illetve azzal érdekközösséget vállaló haladó írók és tudósok küzdelmét végső fokon az dönti el, mennyiben tudják ezek a nép érdekét a gyakorlatban szolgálni. Ennek az új, tudományos és irodalmi valóság szemléletnek körvonalai — mint tudjuk — a prágai *Kritische Blätter* hegelianus környezetében alakultak ki benne. Riedl ezt a polgári hegelianizmust dialektikus erőnyeivel és metafizikus csőkevényeivel, enciklopedikus érdeklődésével és összehasonlító módszerével — kritikával ugyan —, de átvette és azt a korabeli magyar viszonyokra is alkalmazni igyekezett. A dialektikának — állapítja meg prágai korszakának első vizsgálója⁵⁶ — erkölcsi jelentőséget tulajdonít. Szerinte a valóságra támaszkodó ember megállja a helyét a létezők világában mutatkozó ellentmondásokkal szemben és győztesen kerül ki a küzdelemből. Riedl realizmusa azonban a zavarólag ható romantikus, sőt idealista közvetett hatások ellenére sem annyira egyenetlen, hogy akár prágai, akár pesti korszakára vonatkozóan elfogadjuk Sas Andornak az előbbi időszak összegezésésként tett azt a megállapítását, hogy Riedl bizonyos passzív humanizmussal szemlélődik és „nem áll nyílt harcban azzal a rendszerrel, amelybe beleszületett”.⁵⁷ Kétségtelen, hogy elszigetelten s nem társadalmi összefüggéseiben vizsgálja a tudomány és az irodalom ügyét s kritikai kísérletei gyakorlati csődjének okát is ebben kell keresnünk. De mindez távolról sem passzív humanizmus, elvonulás a való élet tényeitől, még kevésbé elhallgatása kora társadalmi rendszer hibáinak. Az a körülmény, hogy Riedl — itthoni korszakában — a rendelkezésre álló eszközökkel a lehetőség határáig fokozta a kritikai harc élességét az irodalmi és tudományos fejlődés kerékkötői ellen, világosan cáfolja e feltevést. De Riedl, aki élesen támadja a magyar tudományos élet vezetőit, nem következetes az Akadémiával szemben s maga is csak elméletileg „demokratizál” nem épít valóságos kapcsolatot a néppel.

Megtörtént például, hogy ugyanabban az évben, amikor az Akadémiának a közműveltség emelése terén végzett munkáját a semmivel egyenlőnek mondja,⁵⁸ elvállalja annak meghívását a nyelvtudományi bizottság tagjai közé.⁵⁹ Ezzel a konzervatív akadémikusokat nyilván nem engesztelte ki, tudományos és a nép soraiból támadt elbarátaiban pedig kétségeket támasztott kritikai radikalizmusának következetessége fölől. De Riedl személyi áldozatok és mellőztetése ellenére — a volt prágai egyetemi tanár csak 1863-ban lesz az összehasonlító nyelvészeti tanszék magántanárává s csak 1865-ben nyeri el e tanszék helyett a német nyelv és irodalom pesti katedráját —, szívesen ragaszkodott a hivatalos tudományos körökkel való együttműködéshez, mely körök — éppen kritikai működése következtében — palástolatlan ellenszenvvel viseltettek iránta.

A felsorolt körülmények együttesen okozták, hogy Riedl fokozatosan visszavonult a közirói és tudományos szerepléstől. Míg a hatvanas évek első felében három folyóiratot is szerkeszt, emlékiratokat készít a tanügyi reform ügyében és tanulmányain kívül több tankönyvet rendez sajtó alá, a kiegészítés korában néhány elszórt cikket kívül a szerkesztésében, Lipcsében megjelent „Ungarische Revue” (1869) egyetlen száma és két rövid akadémiai emlékbeszéd jelentik élete utolsó hét esztendejének aligha kielégítő tudományos termését.

⁵⁶ Sas, i. m. 36—37. l.

⁵⁷ U. o.

⁵⁸ Elmékedés közműveltségünk jelen állapota fölött, Kr. Lapok, 1862., július 1., 9. sz., 210. l.

⁵⁹ A Nyelvtudományi bizottság és a Nyelvtudományi közlemények, Ak. Ért. 1890.

Riedl összeroppant a vállalt feladat: a realista tudományos kritika előkészítéséért vívott egyenlőtlen küzdelem súlya alatt, mely úton óvatosság és túlzók, szakemberek és műkedvelők egyaránt cserbenhagyták. „Az utolsó években — olvassuk a korai halálakor írott emlékezések egyikében — a testtel együtt lassanként megtört a szellem is, optimizmusa a legsötétebb pesszimizmusba ment át, életöröme valódi életuntásgá vált“.⁶⁰

6.

Riedl itthoni kritikai működését a szerkesztésében, illetve közreműködésével megjelent három rövidéletű folyóirat: a *Kritikai Lapok*, a *Kalauz* és az *Új Korszak* megjelenésének idejére tehetjük. Mindez alig több négy esztendőnél. A *Kritikai Lapok* 1862 márciusában indult, az *Új Korszak* utolsó száma 1866 júniusának végén, alig egy héttel Königrätz előtt jelent meg.⁶¹

A három lap közül önállóan csak a *Kritikai Lapok*at és a *Kalauz* első félévét szerkeszti. 1864 elejétől utóbbi megjelenését a Budapesti Tanári Egylet biztosítja; akárcsak a soron következő *Új Korszak*-ét, melyet eleinte Riedl jegyez, de csakhamar *Schwarz Gyula* lesz a lapvezér, Riedl pedig főmunkatárs, majd *Henszlmann Imre* kiválása után a felelős szerkesztő.

Kritikai folyóirat címére joggal csak az első lapalapítás tarthat igényt, mely „a magyar tudományosság, szépirodalom és művészet“ kritikai lapjaként indul. A valódi kritika — írja a szerkesztő a *Kritikai Lapok* első cikkében⁶² — éppoly feltétele a haladásnak az irodalomban, mint a nyilvánosság a közéletben, mindkettőt el lehet ugyan némítani, de megsemmisíteni nem. A *Kalauz* már csak a „haza közmíveltség“ hetilapjaként jelentkezik, az *Új Korszak* pedig valóban, nem több heti szemlénél a „tudomány, tanügy, irodalom, művészet és a fővárosi és vidéki társasélet köréből“, mint alcímében olvassuk. A kritikai jelleg elhalványulása, háttérbeszorulása összefügg a lapok gazdasági szerkezetével. Az első két évben Riedl saját erejéből tartja fenn a *Kritikai Lapok*at és a *Kalauz*t (a nyomdatartozást élete végéig törlesztette). 1864-től a Budapesti Tanári Egylettel kötött megállapodás értelmében a tudományos és irodalmi kritikai vizsgálat másodlagos lett a pedagógiai és közművelődési tárgyú cikkekkel szemben.

A realista kritika lehetőségeinek megteremtéséért vívott küzdelem azonban Riedl lapjait mindvégig áthatja. A három fő érdeklődési kör: a tudományos és az irodalmi kritika ügye, a közművelődés és a népnevelés problémája s végül, de nem utolsó sorban, a nemzetiségi kérdés korszerű vizsgálata egyik folyóiratból sem hiányzik.

Nem véletlen, hogy Riedl éppen *Gyulai Pál*hoz intézett emlékezetes nyílt levelében⁶³ mondja el, miért vállalkozott kritikai lap alapítására, miért szegődött — mint írja — napszámosnak, ahol legkevesebb a munkás s legnagyobb a szükség. „Láttam az irodalmat a központban... s elszorodtam. Láttam, hogy nálunk nagyjából éppen azok szeretnek írni, akik nem szeretnek tanulni, s akik szeretnek tanulni, azok nem írnak“. Elmondja, hogy félszáznál több hírlapunk és folyóiratunk van, köztük még a vadászatnak is külön közlönye, csak a kritikának nincs helye e sajtó hasábjain. Ez a felismerés készítette, hogy önerejéből, fizetés nélküli, önzetlen munkatársakkal útjára bocsássa a *Kritikai Lapok*at. *Gyulai* a Szépirodalmi Figyelőben tudatlansággal, pöffeszkedéssel, léhasággal, sőt nyegleséggel vádolja. Igaztalanul gúnnyol

⁶⁰ H. g.: Riedl Szende (1831—1873). M. Tanügy, 1873., 610. l.

⁶¹ A folyóirat felújításával sikertelenül kísérletezik 1868 áprilisában *Bobory Károly*. Ennek egyetlen száma közli Kossuth *Schwarz Gyulához* intézett híres levelét a közoktatásügyi reform kérdésében. (*Új Korszak*, 1868. április 17., 1. sz.)

⁶² *Kritikai Lapok*, 1862. március 1., 1. sz., 1. l.

⁶³ A „*Kritikai Lapok*“ szerkesztőjének nyílt levele *Gyulai Pál*hoz. *Kr. Lapok*, 1862. október 1., 14. sz., 329—332. l.

bennünket — üzeni —, mert munkatársaival együtt nem vállalkozott másra, mint arra, hogy a kritikai szellem, a haladó tudomány meghonosításának szükségét iparkodják kimutatni.

Gyulai leplezetlen ellenszenvvel válaszolt Riedl nyílt levelére.⁶⁴ Érzelmes ömlengésnek mondja Riedl indokait. „Mit feleljen az ember ilyesmire? Úgy hiszem elég lesz őszintén bevallanom, hogy én csakugyan ellenség vagyok, ellensége nem Riedlnek, hanem lapjának, nem annak, ami lapjában itt-ott jó, hanem az egész szellemének. Ellensége lettem azon percben, melyben frivol programját olvastam... Okaim a következők: A „Kritikai Lapok“-nak tulajdonképpen nincsenek esztétikai elvei, sőt tájékozni sem tudják magukat költészetünkben, tudományos cikkeik és kritikáik szertelen követelők, az európai szempontot emlegetik, a tudományok meghonosítása mellett akar-nak izgatni és sokszor még a mi irodalmunk színvonalán sem állanak. A magyar tudományosság legnevezetesebb kérdéseihez nem szólnak hozzá, legnevezetesebb tudományos könyveinket (é. az egykorú akadémiai kiadvány-kat) nem bírálják s inkább csak irodalmi iskolai könyvekkel bajlódnak. Halomra írják az általános iskolai jeremiádot, de specialitásokba nem bocsát-koznak, majd minden folyóiratot, lapot nyeglének tartanak, de alig van egyetlen számok, melyben magokat a nemzet mártírjainak, az egyetlen becsü-letes vállalatnak ne hirdetnék.“

Gyulai önhitt és elfogult bírálatából a kiegyezés felé sodródó s a radi-kális haladás minden formájától irtózó korabeli értelmiség elutasító véle-ménye hangzott el a Riedl követelte új kritikai felfogással szemben. A „Kritikai Lapok“ valóban nem hajlandók formai műgonddal megírt finom-kodó esztétikai elmefuttatásokra a költészet mibenlétéről, ismertetéseket sem közölt egyes, a tudományos haladástól elmaradt és tudálékos akadémiai művekről. Ezzel szemben általános tankönyvreformot, a népi művelődés ügyét szolgáló iskolakönyveket, a tudományok korszerű új alapvetését, a természettudományok előtérbehelyezését követeli és következetesen ostorozza az egykorú szakirodalomban jelentkező hibákat, tudománytalanságot és hala-dásellenességet. Riedl lapja ezért egyaránt veszélyes a kiváltságos osztá-lyokra és a tudományok kiváltságos művelőire. Gyulai, a hivatalos kritikai álláspont kifejezője, azért üldözi oly elszántan a „frivol lapocskát“, melynek kritikai gyomlálása egyre kényelmetlenebbé vált a haladástól elmaradt, a néptől elzárkózott akadémikus „elefántosonttorony-tudomány“ számára.

Riedl a Kritikai Lapok körül támadt viharban is biztosan halad eredeti célkitűzésének útján. Hangsúlyozza, hogy a tudományos és irodalmi kritikát biztos, reális alapra kell helyezni. A nagy külföldi irodalmak és tudományos alkotások létrejötte a „józan kritika s a tudományos kutatás eredménye“.⁶⁵ Ehhez a józan kritikához s a külfölddel lépést tartó, módszeres tudományos kutatásnak színvonalára csak akkor érkezhetünk el, ha előbb kíméletlen nyíltan feltárjuk, mik a közvetlen okai a kritikai szellem elsikkadásának irodalmi és tudományos életünkben. Riedl 1862 végén forradalmi lendületű helyzetjelentésben — valóságos kultúrpolitikai vádiratban — válaszolja a Kritikai Lapok indulása előtti elferdült irodalmi állapotokat. Az alkotások értékcsök-kenéséért, kulturális életünk színvonalának zuhanásáért s a külföldtől való végzetes elzárkózásért, elmaradottságért elsősorban az írókat teszi felelőssé. De nem kisebb az írókat kiuzsorázó és a közönséget félrevezető kiadók és a sajtó egyetemes felelőssége sem. „Az írók inkább bohócai akartak és tudtak

⁶⁴ *Polémia*. Szépirodalmi Figyelő, 1862. október 30. II. félév, 26. sz. Gyulai válasza a Szépirodalmi Figyelő utolsó számában jelent meg s bár ebben bejelenti, hogy a kér-désre „valamely politikai lap tárcájában“ visszatér, a Riedl—Gyulai párharc a nyíl-vánosság előtt ezzel végetért.

⁶⁵ A „Kritikai Lapok“ szerkesztőjének nyílt levele Gyulai Pálhoz, Kr. Lapok, 1862-október 1., 14. sz., 329—332. l.

lenni a nemzetnek — írja⁶⁶ —, mint tanítóí. A kiadók a legszentebb címek alatt iparkodtak kizsebelni a közönséget, a gondviselés egyik legdrágább adománya: a sajtó, a legnyomorultabb üzérkedés eszközévé alacsonyított le s ez mind a hazafiság nevében s olly roppant mérvben történt, hogy minden ellentállás veszedelmessé vált s már majdnem lehetetlennek is látszott.“ Ilyen körülmények között indult harcba a Kritikai Lapok a magyar irodalom és a tudomány hivatásának megmentéséért. „Célunk elérve még nincs — írja 1863 elején⁶⁷ a szerkesztő —, de bizonyos véleményáramlást már is vehetni észre, mely eddigi munkásságunkat úgy követi, mint fölvert hullámok játéka a gőzhajó útját.“ Néhány héttel később örömmel számol be a Kisfaludy Társaság első kritika-történeti pályázatáról, mely a magyar „széptani kritika“ 1830-ig terjedő történetének megírására buzdítja a szakértőket.⁶⁸ A kritikai vizsgálat azonban nem állapodhat meg az esztétizálásnál. A XIX. század a természettudományok százada s e tudományok „messzesugárzó fénye mindenhová világosságot áraszt és azon sérelmeket, melyeket a műveltség leghamisabb ellensége, a féltudás okoz, orvosolja“.⁶⁹

A tudomány védelmében indított realista kritikai mozgalom ügyo tovább fejlődött a Kritikai Lapok jogutódjában, a Kalauzban is. Riedl úgy érzi, hogy a kritikai tisztázódásért vívott harc új szakaszához érkezett. „Ha a Kritikai Lapoknak rontania (é. rombolnia) kellett, a Kalauz építeni akar.“ Itt mondja ki korában elsőként a dialektikus tételt: „A tudomány természeténél fogva nem egyéni, sem nemzeti, hanem általános emberi. A tudomány csak *alakjára* nézve lehet nemzeti, de *tartalmára* nézve nem“.⁷⁰ Ezt a nézetet hirdeti bevezető egyetemi előadásában is, bizonyítva, hogy a kritikai tisztázódásért folyó küzdelemnek helye van az egyetem falai között.⁷¹

A Kalauz 1864 folyamán — a már említett kényszerű anyagi okok miatt — a Budapesti Tanári Egylet érdekkörébe került. Ha változást észlelnek az olvasók, ez korántsem érinti a lap irányát, inkább örvendetes lesz, mert a tanügyi kérdések és a közművelődés kérdéseire több gondot fordít ezentúl a Kalauz, mint eddig — olvassuk a lap 1864 október 30-ji felhívásában.⁷² A Kalauz valóban fejlődést jelent ebben a vonatkozásban a Kritikai Lapokkal szemben, kivált azért, mert az irodalom és közönség kapcsolatának vizsgálatában a társadalmi kérdés is előtérbe lép a lap hasábjain. Így 1865 elején a sajtóhibák irodalmi és tudományos okainak vizsgálata a Kalauz egy fiatal nyomdász-munkatársának cikkében társadalmi kritikává szélesedik. Az „Egy fiatal nyomdász“ aláírású cikk szerzője hozzászól a sajtóhibák ügyében támadt hírlapi vitához.⁷³ Elmondja, hogy a kritikai élet hiánya következtében — a helyesírás annyira ingadozóvá vált, hogy az írók és ujságírók

⁶⁶ T. Olvasóinkhoz, Kr. Lapok, 1862. december 15., 18. sz., 408—411. l. Riedl felhívását a Kritikai Lapokkal egyidejűleg egy szabadelvű arisztokrata, gr. Majláth Kálmán is közli, rövidletű napilapjában. A felhívás elé írt bevezetésben a szerkesztő megállapítja, hogy Riedl kezdeményezése „az üldözés, nyomás, rágalmak és pszichológusok ellenére máris gyümölcsöző“, a tudománytalanság és kritikátlanság, sajtóhibák, pongyola írásmód kóros esetei megfogvatkoztak. (Egy népszerűtlen lap. Vezér, 1862. december 20., 24. sz.)

⁶⁷ A sajtó és munkássága, Kr. Lapok, 1863. január 4., 1. sz., 4—6. l.

⁶⁸ Kr. Lapok, 1863. február 5., 7. sz., 111—112. l.

⁶⁹ A természettudományok különös tekintettel gymnasiumainkra, Kr. Lapok, 1863. március 15., 11. sz., 161—162. l.

⁷⁰ R. Sz.: Mit akarunk? Kalauz, 1863. május 10., 1. sz.

⁷¹ A nyelvtudomány alapelvei, R. Sz. bevezető egyetemi előadása, Kalauz, 1863. május 17., 2. sz.

⁷² T. Cz. Olvasóinkhoz! Kalauz, 1864. október 30., 6. sz.

⁷³ A sajtóhibák kérdéséhez, Kalauz, 1865. január 15., 1. sz. Az említett sajtópolémia a M. Sajtó 1864. évi 290. számában megjelent „Egy öreg nyomdász“ aláírású cikk nyomán indult el és élénk visszhangot keltett úgy az írók, mint a pesti nyomdai munkások körében.

legalább hatféle helyesírást használnak. Ha nem gyötörnék rossz kézírással a szedőt, könnyebb lenne a nyomdász dolga, kevesebb a sajtóhiba és a szerzők panasza. Fizessék jobban a szedést, ossza meg a munkát az író a nyomdászsal. Biztosítsanak emberséges munkafeltételeket a tanoncok számára, szervezzék meg a szakképzést, indítsanak szakfolyóiratot. „Sok nyomdatulajdonosaink — olvassuk említett cikkben — a fiatal tanoncot nemcsak vasárnap, de naponként 10—12 óráig éjjel is dolgoztatják. Ami pedig a könyveket illeti, szakkönyv... szakorgánium kell a tanoncnak, nem pedig regény vagy akadémiai folyóirat.“ A nyomdász-cikkíró, aki adatai igazolására Riedl-re, a szerkesztőre hivatkozik, azzal zárja hozzászólását, hogy egyesek máris foglalkoznak „időhöz nem kötött nyomdászati füzetek“ kiadásának tervével. Ez az adat arra enged következtetni, hogy vagy a lap szerkesztősége vagy ehhez közelálló körök már ekkor komolyan foglalkoztak egy nyomdaipari és munkásvédelmi szaklap füzetes formában való megjelentetésével.⁷⁴

A tudományos és irodalmi kritika igénye nem hallgatott el a Riedl szerkesztette utolsó, most már közművelődési — kritikai folyóirat, az Új Korszak hasábjain sem. A szerkesztő figyelmeztet, hogy az utóbbi időben hazai könyvtermésünk példányszáma egyre süllyed, külföldi közepszerű munkák rossz fordításai pedig mindinkább terjednek a hazai olvasók körében. Ezt a folyamatot csak irodalmunk tartalmi és szellemi átalakulásával lehet meggátolni. Az irodalomnak a népet kell szolgálnia. A népnek pedig olyan irodalom kell, mely szórakoztat és egyszerű modorban, tudálékos sallangok nélkül nevel. A könyvek árát a nép anyagi helyzetéhez mérjük. „Szóval demokratizáljuk az irodalmat, ha a társadalmat demokratizálni akarjuk.“⁷⁵

Ezzel elérkeztünk Riedl kritikái működésének második munkaterületéhez, a közművelődés és a népnevelés problémájához. A közműveltség és a demokratikus nevelés alapjának a tanszabadságot tekinti. Csakis ennek talajából sarjadhat — szerinte — a tanítás reformja, a tanulók öntudata s a tanulás módszerének céltudatossá, értelmessé válása. „Mi is nálunk a tanítás? — kérdi. A legtöbb esetben a kenyérkereset tisztességesebb módja, ilyen-amolyan fizetésért híven bár, de kelletlenül teljesített munka... És mi a tanulás? Jövőbeli kenyérkeresetünk sikerének biztosítására szükséges fejlődés, bizonyos mennyiségű nyom(t)atott papírlapoknak bemagolása, bizonyos mennyiségű idő alatt, tekintet nélkül arra, van-e belőle...haszna valakinek.“⁷⁶

Ezzel a tanítási módszerrel és a tanuláshoz ezzel a fajtájával nem emelkedhetünk a haladó nemzetek sorába, nem készíthetjük elő a társadalom demokratizálását, aminek egyik alapfeltétele a tanszabadság biztosítása. De nem állhatunk meg a tanszabadság követelésénél. Ezentúl minden iskolának, de tudományos intézménynek is a közműveltség szolgálatába kell állnia. Súlyos hiba, hogy az Akadémia eddig nem vette ki részét ebből a munkából. „Ez azon tér, melyen az Akadémia sokat, legtöbbet tehet. Írasson vagy fordítasson oly munkákat — ajánlja —, melyek a nép anyagi és erkölcsi javát előmozdítani képesek. Írassa oly nyelvben, mely a nép előtt is érthető, s adja el oly áron, melyet a szegényebb ember is elbír, sőt osztogassa el ingyen a szegények és testületek közt.“⁷⁷

Az irodalom és a nép viszonya ettől kezdve állandóan foglalkoztatja a szerkesztőt. Mint annakidején a Prágában kiadott „Irodalmi Lapok“-ban, Riedl ismét hangoztatja a tudomány, a „valódiság ismeretének“ elsőbrendű-

⁷⁴ A cikkben említett „időhöz nem kötött nyomdászati füzetek“ közelebbi megvizsgálása további kutatást igényel. Ilyen jellegű közleményekről — közel egy évvel az egről „Gutenberg“ nyomdászati közlöny és négy évvel a „Typographia“ megjelenése előtt — ezigdig nem tudunk.

⁷⁵ R. Sz. címnélküli vezércikke, Új Korszak, 1866. febr. 5. 6. sz., 162. l.

⁷⁶ A tanszabadságról, Kr. Lapok, 1863. április 5., 14. sz., 209—212. l.

⁷⁷ R. Sz.: Igénytelen vélemény a magy. tud. Akadémia jelen munkássága felől, Kalauz, 1864. március 27., 12. sz., 89—90. l.

ségét. Ezt a „valódiságot“ a természettudományok révén ismerjük meg a legbiztosabban, hiszen „a mai kornak szelleme — teszi a nyelvész ajkáról szokatlanul hangzó megállapítást — nem a philológia szülte eszméknek, hanem inkább a természettudományoknak életfriss körében mozog és működik“.⁷⁸ Az Új Korszak első vezércikkében a néhány napja ülésező magyar országgyűlés egyik főfeladataként a népnevelés reformját sürgeti.

A népnevelés és közművelődés demokratikus reformtervezetét *Schwarz Gyula*, az Új Korszak lapvezére és tulajdonosa 1866 elején tette közzé a folyóiratban. Az ismert függetlenségi pedagógus törvényjavaslata a köznevelés teljes átszervezését követeli. Javasolja a népiskolai tanítók 20 évi szolgálat után évente fokozatosan növekedő nyugdíjellátását. A tanítóképzők, közép-tanodák (középiskolák), főtanodák (főiskolák), felsőbb nőiskolák és az egyetemi oktatás ingyenessé tételét, a polgári iskolák felállítását és több olyan részletújítást, mely Eötvös 1868. évi népiskolai alaptörvényéből, mely számos ponton hasznosíthatta ezt az érdemben soha meg nem vitatott törvényjavaslatot, kimaradt.⁷⁹ A törvényjavaslat szerzője Riedl-hez intézett cikkében külön is javasolja, hogy mindenkinek jogában állhasson iskolát nyitni s a népnevelés és közművelődés függő kérdéseit országos tanügyi kongresszuson vitassák meg, melyen a taneurók közköltésén vehessenek részt.⁸⁰

Amikor az Új Korszak 1866. június 25-én kénytelen beszüntetni megjelenését, a folyóirat tulajdonosa joggal írhatta az utolsó vezércikkben,⁸¹ hogy az ügy és az elvek, melyekért a folyóirat harcolt, túléltek azt, mert felnőtt már az a nemzedék, mely megízlelte a kritikai gondolkodás ízét s talán az irodalomtörténet is megmagyarázza majd az utókornak azokat a sajátos körülményeket, melyek között a szerkesztőknek harcukat folytatniuk kellett.

A Riedl-kezdeményezte kritikai sajtó még egy vonatkozásban vitte előbbre a realista tudományos kritika kezdeteit: a nemzetiségi kérdés haladó, demokratikus szemléletű vizsgálatában. Riedl prágai korszakának tapasztalatai itt is nyilvánvalóak. Riedl és munkatársai fejlett érzékkel és széles tárgyi felkészültséggel foglalkoznak a hazai nemzetiség ügyével. Riedl korán elhunyt harcoss munkatársa, *Zilahy Károly* a hatvanas évek elején nemcsak a kritikai avangárd, a magyar-román megegyezés gondolatának is egyik előharcosa volt.⁸² Riedl, aki középiskolai reformtervezetében kifejti, hogy a „nemzetiség tényezőjét nem lehet megsemmisíteni“,⁸³ már a Kritikai Lapokban ismételtelen foglalkozik a szomszédos szláv népek irodalmával, és időnként részletes bibliográfiát közöl a hazai nemzetiségi sajtóról.⁸⁴

De nemcsak kulturális, politikai téren is nyíltan hirdette Riedl az együtt és egymás mellett élő népek békés testvériségét. Különösen féltette a nemzetiségi téren kialakuló jóviszonyt a hozzá nem értők tapintatlanságától, nemzetieskedésétől. Egy ízben az Akadémia ülésével kapcsolatban részletesen közli a *Gazeta Transilvaniei* pesti levelezőjének beszámolóját, melyből kiténik, hogy a munkatárs — akárcsak a Kritikai Lapok írói — a politikai

⁷⁸ R. Sz.: Az irodalom és a nép. *Kalauz*, 1864. június 26., 24. sz.

⁷⁹ Törvényjavaslat Schwarz Gyulától a közoktatásügyi reform érdekében. *Új Korszak*, 1866. 193—198., 227—231., 261—265., 295—300. és 321—328. l. A folyóirat ezenkívül külön pénzügyi tervezet is közöl a szóbanlévő reformjavaslat megvalósítása érdekében. *L. Új Korszak*, 1866. 353—356. és 358—389. l.

⁸⁰ Schwarz Gyula válasza Riedl Szendéhöz a közoktatásügyi reform pillanatnyi lehetőségeinek tárgyában. *Új Korszak*, 1866. 484. l.

⁸¹ *Új Korszak*, 1866. 801—803. l.

⁸² V. ö. Előd, i. m. 161—164. és uo. Zilahy Károly cikkeinek könyvészetével (177—182. l.).

⁸³ R. Sz.: Ideen zur Reform der Gymnasien in Ungarn, Pest, 1864. 1—2. l.

⁸⁴ V. ö. Szláv irodalmak. *Kr. Lapok*, 1862. 240—243. l., A magyarországi román folyóirodalom. *Kr. Lapok*, 1863. 173—174. l., A magyarországi szláv folyóirodalom. *Kr. Lapok*, 1863. 205—207. l.

megbékélést tudományos és irodalmi eszközökkel ajánlja előkészíteni.⁸⁵ Jellemző adalékol említjük, hogy *Irányi* Dániel, aki a kiegyezés korában a nacionalista koráramlatot a függetlenségi baloldal szekerébe fogja, 1866 tavaszán — egyik Párisból küldött cikkében — a hazai nemzetiségi kérdések kezelésében mutatkozó aránytalanságok és sérelmek orvoslását követeli, hogy „az elkövetett hibákat megismerve, mennyire és amikor lehet, jóvátegyük.”⁸⁶ Az Új Korszak egy másik munkatársa, *Halász* Imre folytatásos tanulmányban tárgyalja a nemzetiségi kérdés irodalmi feladatait.⁸⁷ Szerinte a különböző nemzetiségek közötti idegenkedés egymás nemismeréséből fakad. Szervezzünk eleven kultúreserét, fordítsuk le műveinket a nemzetiségek nyelvére és viszont, ismerjük meg gondolkodásmódjukat, problémáikat és megtaláljuk a népek közötti közeledés társadalmi útját is. „Ismerjük meg egymást és tisztelni fogjuk egymást. Tanulmányozzuk, észleljük a létezőt, az igazat, a valót... Az ellenkező elemeket kibékíteni, a homogén és egymást kiegészítő elemeket egyesíteni, legyen irodalmunk egyik legszebb feladata, melyen munkálkodni meg nem szűnünk soha.”⁸⁸

7.

Riedl Szende prágai korszakának és a realista tudományos kritika előkészítéséért vívott itthoni harcának történetét és összefüggéseit vizsgáltuk tanulmányunkban. A feltárt adatokból bizonyára kitűnik, hogy annak a küzdelemnek gyökerei, melyet Riedl, a tudós és kultúrpolitikus, a népek békés együttműködéséért és a magyar tudomány és irodalom kritikai megújodásáért vívott, jelentős részben azokból a tapasztalatokból és tanulságokból erednek, melyeket a hasonló problémákkal viaskodó cseh társadalom körében szerzett. Riedl korán felismerte, hogy a túlzó nacionalizmus útvesztőjéből csakis a kritikai fejlődés irányában lehet kilábalni. Ezért hirdetett éles, meg nem alkuvó elvi küzdelmet a tudomány és irodalom terén jelentkező ellentmondások feloldására, a visszasságok és fejlődést gátló tényezők eltávolítására és a realista kritika előkészítése érdekében.

Riedl kritikai és kultúrpolitikai működésének méltatásakor nem hallgathatjuk el azonban, hogy a hegeli eszmék romantikus és részben idealisztikus átéléséből ez az alapjában reális logikával tájékozódó tudós arra a helytelen következtetésre jutott, hogy kora tudományos és irodalmi viszonyainak vizsgálata elegendő a kor társadalmi ellentmondásainak feloldásához is. Így az egész helyett a részt, a magyar társadalmi kérdés egész látóhatára helyett annak tudományos és irodalmi vetületét vizsgálta meg csupán. A realista kritika érvényesülését igyekezett előkészíteni tudományosságunkban, miközben — sajátos ellentmondásként — maga sem rendelkezett átfogó, reális ismeretekkel a magyar társadalmi szerkezetet illetőleg.

Ebből következik, hogy kritikai küzdelmében nem veszi tekintetbe a társadalmi erőviszonyok végzetes eltolódását a kiegyezést előkészítő feudálisburokrata osztályszövetség javára. Nem ismeri fel a szabadságharc idején még haladónak mutatkozó középnemesség szellemi visszazuhanását, politikai erőtlenségét. Helytelenül alkalmazza prágai éveinek tanulságait a magyar viszonyokra a polgári értelmiség megítélésében is. Az egykorú fejletlen magyar polgári értelmiség ugyanis — vékony haladó réteget leszámítva — a cseh példával ellentétben éppen ellenkezőleg, az uralkodó osztályokkal való gyors meggyezés politikáját választja és tevékenyen közreműködik az 1867. évi osztálykiegyezés lebonyolításában. Az az értelmiségi középréteg

⁸⁵ Kr. Lapok, 1863. március 1., 9. sz., 133—134. l.

⁸⁶ Irányi D.: Szabadelvűségünk, Új Korszak, 1866. március 5., 10. sz., 289—291. l.

⁸⁷ Halász I.: A nemzetiségi kérdés az irodalomban, Új Korszak, 1866. április 2., 11. sz., 417—420. l. és április 9., 15. sz., 449—455. l.

⁸⁸ U. o. 454. l.

tehát, melyre Riedl a tudományos és irodalmi valóságsszemlélet ügyét bízna, ezidőtájt már többségében a kiegyezés háveinek táborában volt, ahol nyilvánvalóan nem állott érdekében a realista tudományos kritikai irányzat támogatása. Az a kisszámú író- és tudóscsoport pedig, mellyel kisebbségi harcát elindítja, nem állta meg helyét az elsodrő erejű visszahatással szemben. Végül: Riedl és a korai realista kritikai irányzat előőrseinek küzdelme azért sem lehetett eredményes, mert — mint megállapítottuk — nem volt közvetlen kapcsolatuk a néphez és a néppel. Sem Riedl folyóiratainak gárdája, de maga *Vajda* János és általában az egész irodalmi ellenzék — bár időnként felismerte a nép problémáit és igényeit — harcában nem támaszkodott arra és nem volt közvetlen kapcsolatban azzal. Mozgalmuk így eleve elszigetelődésre, felmorzsolódásra volt ítélve.

Riedl Szende küzdelme a felsorolt okok: a társadalmi kérdés kritikai vizsgálatának elhanyagolása, a néppel való közvetlen kapcsolat hiánya, a romantikus és idealisztikus hatások s az irodalompolitikai szervezetlenség következtében nem lehetett eredményes a maga korában. A tudós és kultúrpolitikus, aki Prágából hazatérve, a hatvanas évek első felében felismeri a magyarságnak a szomszédos népektől és a társadalmi haladástól való mesterséges elzárását a kiegyezés készülő osztályrendszerében, két vonatkozásban mégis történeti példát nyújtott. Egyik kezdeményezője lett a haladó tudományos kritika megvalósításáért folyó legújabbkori küzdelmeknek szakirodalmunkban s a magyar-cseh tudományos és kulturális kapcsolatok eredményes újravételével korai előfutára a magyar demokratikus kultúrpolitikának.

PÉTER LÁSZLÓ:

A KIEGYEZÉS KORABELI PARASZTSORS TÜKRÖZŐDÉSE EGY ÚJTÍPUSÚ NÉPBALLADÁBAN

A szovjet folklorisztika gazdag tapasztalatainak megismerése folytán ma már világosan látjuk, hogy a népköltészetről vallott burzsoá felfogás a folklórt, a feudális elnyomás alatt álló parasztság költészetének formális kritériumai alapján határozta meg. Ezt a feudális elnyomatást tükröző folklórt (benne természetesen sok feudalizmuselőtti maradvánnyal együtt) tartották sokáig a *folklór* egyetlen formájának, ezért hitték a folklór megváltozását a népköltészet pusztulásának, s visszamenőleg ezért tartották egynéhány folklorisztikus alkotást „félnépinek“, mivel esetleg még érződött rajta az egyéni alkotónak, a parasztnak elképzelttől eltérő ízlése. Azt Naumann-nal szemben régóta vallottuk, hogy nemcsak a folklór táplálkozik az irodalomból, hanem fordítva is, Gorkij pedig megtanított arra, hogy végső soron „a nép a szellemi értékek egyetlen forrása“, csakúgy, mint a gazdasági értékek megteremtője, s Gippiusz, a kiváló szovjet folklorista tanítása meggyőzött arról is, hogy minden irodalmi alkotás népivé-válásához, folklorizációjához az szükséges, hogy benne eleve meglegyenek bizonyos „eszmei folklórforrások“, vagyis az egész dolgozó nép legbensőbb közös mondanivalóját fejezze ki.

A népköltészetnek a burzsoá formális fölfogással szembeni ezen új, a népi ízlés benső, tartalmi valójából származó értelmezése vet világot arra a Tánácsos kortesnótái közé sorozott „félnépi“-nek mondott alkotásra is, melyet Pándi Pál közölt nemrégiben. Magukról a kortesdalokról helyesen írja a közlő, hogy egyebek közt „hasonlítanak bizonyos fokig a kinyomozhatatlan eredetű népdalokhoz, nemcsak formai tekintetben, de létrejöttükben is: a kor-